

ATAMALAR VA KASB-HUNAR SO‘ZLARINING MA’NOVIY-VAZIFAVIY XUSUSIYATLARI

Matrizayeva Sanobar Alimbayevna

302-maktab, Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasb—hunarga oid so‘zlarning vazifaviy uslublarda qo‘llanilishi, ilmiy va rasmiy uslublardagi vazifasi haqida aytilgan.

Kalit so‘zlar: kasb-hunar atamaları, gilamchilik, kashtachilik, to‘qimachilik, me‘morchilik leksikasi, sohaviy me‘yorlashgan atamalar, determinatsiya.

Ma‘lum bo‘ladiki, tilshunoslik ilmida, tilshunoslar va boshqa mutaxassislar faoliyatida, aynisa, atamalar bobida tildan foydalanishdagi vaziyatni muvofiqlashtirish, bir xillikni yuzaga keltirish, osonlik va qulaylik yaratish, eng muhimi, tushunarli bo‘lishni ta‘minlash maqsadida tavsiyalar berib boriladi. Aytaylik, agroprom, agroximiya, akvarel, annotatsiya, arxeolog, astronom, vacant so‘zlari o‘rniga dehqonchilik sanoati, dehqonchilik kimyosi, suv bo‘yoq, muxtasar bayon, qadimshunos, falakiyotchi, bo‘sh o‘rin/bo‘sh lavozim kabi so‘z birikmalarni ishlatish taklifi. Ammo bu tavsiyalar qanchalik ilmiy, amaliy va me‘yoriy asosga ega? Bu variantlarning qaysi biri tilda yashab qolishi mumkin? Ularning qaysi biri narsa va hodisaning, predmet va tushunchaning moniyatini to‘laroq ifoda etadi? Bu masalani, qaysi variant ma‘qul bo‘lishidan qat‘i nazar, hayotning o‘zi, til elementlaridan foydalanish jarayonini hal qiladi. Lekin bunday tavsiyalarning berilishi, tavsiya etilayotgan varizntlarning afzallik tominlari tushuntirib berilishi mutlaqo zarur bo‘lgan faoliyatdir. Faqat shunday yo‘l bilangina tilimiz takomillashib, sayqallashib, so‘z ma‘nolaridagi eng nozik imkoniyatlar ham reallashib boradi. Aytilganlarning tasdig‘i sifatida bir misol keltiramiz: psixologiya faniga oid ko‘plab atamalar shu soha mutaxassislarining tavsiyasiga binoan o‘z o‘rnini sharq ilmida qo‘llanib kelingan atamalarga bo‘shatib berdi. Psixologiya – ruhshunoslik, psixika-ruhiyat, psixik protsess-ruhiy jarayon, adaptatsiya-moslashish, nerv-asab, nerv sistemasi-asab tizimi, talent-iqtidor/iste‘dod, temperament-mijoz, emotsiya-jo‘shqin holat/jo‘shqinlik, xarakter-xulq.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, tildagi me‘yoriy holatlarni tayinlashda har bir tilning o‘z ichki qonun-qoidalariga tayanib, ko‘pchilikka ma‘qul bo‘lish-bo‘lmaslik jihatlari e‘tiborga olinishi kerak. Kasb-hunar leksikasi bir qancha xususiyatlari bilan terminologik leksikadan farqlanadi. Asrlar davomida yaratiladigan kasb-xunarga oid so‘zlar ma‘lumkasb-hunar kishilari orasidagina qo‘llaniladi va ular og‘zaki nutq jarayonida shakllangan bo‘ladi. Bu guruh so‘zlarning imkoniyati bir kasb-hunar va u bilan shug‘ullanadigan kishilar doirasida chegaralangan. Shu tufayli

ularning dialectal variantlari mavjud bo'lishi ham mumkin. Bunday xususiyatlari bilan ular atamalarga qarama-qarshi turadi. Chunki atamalar fan va texnika, sanoat va qishloq xo'jaligi, ma'naviyat va madaniyat sohasiga doir rasmiy tushunchalarni ifodalaydi va ular tegishli mutasaddilar tomonidan nazorat qilib boriladi. Ilmiy tushuncha ifodasi sifatida asosan yozma shaklda vujudga keladi va umumjahon yoki umummilliy ahamiyatga ega bo'ladi. Kasb-hunarga oid til birliklari me'yorlari haqida so'z yuritish ham ahamiyatli. Mavjud lug'atlarni ko'zdan kechirish shundan dalolat beradiki, ulardan o'zbeklarning ijtimoiy hayoti, kasbi va hunarmandchiligiga oid atamalarning ma'lum qismigina joy olgan. T.Tursunovning “O'zbek tili amaliy leksikasi” (T.,1978)asarida keltirilgan ayrim misollarga murojaat qilib ko'raylik: gilam turlarini bildiradigan julxirs, zulbaraq, arabi, olacha, palos, xoli/g'oli, sholcha, qoqma yoki bosma(1.chakmon. 2.ilma,chok turi), birishim, bo'zastar, gulburi, dorpech, dug/duk, duxoba, do'kon(1.dastgoh,stanok. 2.magazin), do'ppi yondori, jo'ypush, zardevol/zardevor, zardo'zi, zehdo'zlik, yo'rma, peshonaband/peshonabog', popop, popopchilik, urchuq, choyshab, qo'chqorboshi/qo'chqorak va boshqalar. Ulardan gilamning turlarini bildiradigan arabi, palos, sholcha so'zlari hamda chakmonma'nosidagi zardo'zi, zehdo'zlik, zardevol, popop, popopchilik, peshonaband, peshonabog', urchuq singari birliklar lug'atlarda keltirilgan.

XXI asrga kelib fan va texnika taraqqiyoti o'zbek milliy kosibchiligining ayrim tarmoqlari faoliyatini susaytirib qo'ydi. Ular tayyorlab yetishtiradigan mahsulotlarning ko'pchiligi kundalik ehtiyojlarni qondirishishi nuqtayi nazaridan ham, ma'naviy jihatdan ham eskirdi. Bu esa, o'z navbatida, ana shu sohalarga tegishli bo'lgan til birliklarining qo'llanishi darajasini pasaytirdi. Tilimizning hozirgi mavqei nuqtai nazaridan nutqimizda unumli-unumsizligidan, me'yorlashgan-me'yorlashmaganligidan qat'I nazar, bu birliklar lug'atlarda qayd etilishi va kelgusi avlodlar uchun saqlab qolinishi lozim. Ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilida turli fan sohalari va kasb-hunarga oid ko'plab so'zlar mavjud hamda ular yozma va og'zaki ko'rinishlarda me'yorlashgan. Buni, ayniqsa, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, matematika, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, iqtisodiyot singari turli fan sohalariga oid atamalarda kuzatamiz. Ayni paytda o'zbek tilida shunday vositalar ham borki, ularning qo'llanilish chegarasini bir soha yoki bir vazifaviy uslub doirasida belgilab bo'lmaydi. Ular bir uslub doirasida yoki ma'lum sohada bir ma'nosi bilan me'yorlashgan bo'lsa, ikkinchi bir ma'nosi bilan boshqa uslub yoki sohadan me'yorlashgan. Masalan: ega, kesim, suv aylana, zamon, asos, o'q, tekislik, sirt singari birliklar umumiste'moldagi so'zlar bo'lish bilan birga, ega, sirt, o'q, tekislik geometriyada, zamon falsafada, asos qurilish-me'morchilikda atama sifatida me'yorlashgan. Bir so'z ikki uslubda, fan sohasida atama sifatida me'yorlashgan bo'lishi ham mumkin. Masalan, morfologiya:

1) tilshunoslikda – tilda soʻzlarning oʻzgarish shakllari tizimi, grammatikaning soʻz shakllarining yasash usullari hamda soʻz yasash qoidalari haqidagi boʻlimi;

2) botanikada – tuproqning tuzilishi va shaklini oʻrganadigan fan sifatida; assimilyatsiya:

1) biologiyada – organism faoliyati jarayonida organik moddalarning oʻzlashishi, singishi va hazm boʻlishi;

2) tilshunoslikda – soʻzlarning talaffuzida ularning tarkibidagi ikki tovushning bir-biriga taʼsir qilish natijasida bir-biriga muvofiqlashuvi, bir-biriga singib, oʻzshab ketishi;

3) tarix va etnografiyada – biror xalqning ikkinchi bir xalq urf-odatlarini, madaniyati va tilini oʻzlashtirishi natijasida unga aralashib qoʻshilib ketishi kabi.

Til taraqqiyotida buning aksi ham kuzatiladi. Maʼlum fan sohasi yoki kasb-hunarga tegishli boʻlgan atamalarning maʼno doirasi kengayadi – determinlashish jarayoni roʻy beradi, yaʼni ular tor atamalilik doirasidan chiqib, ommalashadi va barcha vazifaviy uslublarda qoʻllanila boshlaydi. Masalan: odamni operatsiya qilmoq – valyuta operatsiyasini amalga oshirmoq – harbiy operatsiyani bajarmoq kabi. Ular shu tariqa turgʻun birikmalar tarkibida ham qoʻllanila boshlaydi: gegemonlik, avtomat boʻlib ketmoq, reytingi baland, qoʻshtirnoqqa olmoq va boshqalar. Tilda maʼlum paytda paydo boʻlib, asosan soʻzlashuv nutqida qoʻllanilib va meʼyorlashib, lugʻatlarga kirib ulgurmasdanoq isteʼmoldan chiqib ketadigan birliklar ham uchraydi. Ayollar koʻylak qilib tikadigan turli xil materiallar va ayrim kiyim nomlari haqida shunday deyishimiz mumkin: kelin kiysin, qaynonasi kuysin; margʻilon nusxa, bargi karam, namozshomgul, tohir-zuhra, suv parisi, skarlet kabilar. Mana shu tarzda oʻzbek tilida mavjud boʻlgan barcha kasb-hunarga doir soʻzlarning til meʼyorlari xususida tahlilni davom ettirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish toʻgʻrisida”gi PF-5618 son farmoni

2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini taʼminlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi (Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bagʻishlangan tantanali marosimdagi nutqi 2016-yil 7-dekabr) 2017- y

3. Ganiyeva M., Fayzullaev D., Neʼmatov I. Nazariy va amaliy oʻquv mashgʻulotlarda oʻqitish texnologiyalari toʻplami.– T.: Iqtisodiyot, 2013.

4. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., va boshq. Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob. – T.: Ilm-Ziyo, 2012. 12 b.